

Джерело: Дослідження з мовознавства // Відпов. ред. Ф. Т. Жилко. – К., вид-во Академії наук Української РСР, 1962. – С. 3-30.

М. М. Пилинський

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

(Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка)

Українсько-російський словник, що вийшов за ред. Б. Грінченка, – «Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Киевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко», т. I–IV, К., 1907 – 1909 рр.¹, – був до певної міри підсумком розвитку української лексикографії попереднього періоду щодо розв'язання ряду лексикографічних проблем і завдань. Разом з тим цей словник стояв на рівні вимог, які ставив перед словником такого типу розвиток лексикографічної думки в Росії взагалі. Ряд умов і обставин сприяли тому, що цей словник став, як на той час, найкращим українським словником. З одного боку, він був певною мірою створений на основі матеріалів, що їх збирали протягом довгого часу українські письменники, вчені і громадські діячі, хоч і в несприятливих умовах царизму, коли цю роботу можна було виконувати тільки приватно. З другого боку, головним упорядником і редактором словника вдало було обрано відомого українського етнографа, фольклориста і письменника Б. Д. Грінченка.

Б. Грінченко не мав спеціальної філологічної освіти – він учився у Харківській реальній школі, був виключений за читання забороненої літератури і екстерном склав іспит на народного вчителя. Але під час вчителювання в різних місцевостях України Б. Грінченко старанно вивчав народну мову, робив записи лексичного матеріалу². Як письменник, учений-етнограф і громадський діяч Б. Грінченко добре знав і літературну українську мову. Крім того, на час запрошення його редакцією журналу «Киевская старина» для редагування словника він мав, очевидно, і значний досвід безпосередньої лексикографічної роботи, як один із співробітників М. Комарова (Уманця).

---

¹ Про перевидання цього словника див. «Курс сучасної української літературної мови», т. I, К., 1951, стор. 118. В 1958 р. у Києві вийшло нове фотомеханічне видання, на яке ми далі будемо посилатися.

² Пор. Предисловіе, стор. XXIV: «У нас особисто було записаних нами і пані М. М. Грінченко від народу в Зміївському, Сумському, Богодухівському, Костянтиноградському, Пирятинському, Слов'яносербському, Чернігівському, Київському і Васильківському повітах 1570 слів».

У Рукописному фонді ДПБ АН УРСР під № I 34404 зберігаються «Лексичні матеріали, зібрані з народних уст. Харківщина, Полтавщина, Чернігівщина, Херсонщина, 1880, 1881, 1882, 1883 - 1901» Усього близько 900 слів. Там же під № I 34437 зберігаються «Слова з харківського та Зміївського повіту. Записані роки 1880 – 1882. Усього 638 слів».

М. Комаров не виконав зробленої ним у передмові до свого словника обіцянки надрукувати «у кінці першого тому або на кінець цілого видання» список усіх своїх співробітників³. Не згадує він імені Б. Грінченка і серед тих співробітників, яких називає у післямові (О. Пчілка, М. Старицький та ін.). Проте є відомості, що Б. Грінченко брав значну участь в укладанні і редагуванні словника М. Уманця і А. Спілки. У статті «Михайло Комар», надрукованій у львівській «Зорі» 1896 р., А. Кримський писав, що коли М. Комаров просив його в 1892 р. допомогти в редагуванні словника, він (з різних причин) відмовився, «а натомість радив йому (М. Комарову – *М. П.*) перебувати увесь час в контакті з Б. Грінченком, бо в Грінченка, дарма, що він не вчивсь на історично-філологічному факультеті, є природний філологічний, зокрема лексикологічний дар»⁴. Очевидно, М. Комаров прийняв цю пораду, бо характеризуючи далі словник М. Уманця і А. Спілки, А. Кримський називає Б. Грінченка (Чайченка) «одним з головних співробітників»⁵ М. Комарова, а як приклад цікавої розробки словникової статті наводить статтю «верстак», опрацьовану, за його словами, Б. Грінченком.

Про співробітництво М. Комарова і Б. Грінченка свідчать також листи Б. Грінченка до М. Комарова в 90-х роках ХХ ст. Так, у листі від 25 травня 1891 р. Б. Грінченко просить не гаятись з підготовкою словника до друку, не чекати виходу Словника Я. Грота (*sic!*), а також обіцяє, очевидно на прохання М. Уманця прочитати словник, – «зроблю все, що зможу»⁶. В листі від 19 серпня 1893 р. Б. Грінченко пише, що вже послав М. Уманцю дві частини словника та відсилає з цим лисом останню і цікавиться водночас осягом першого тома словника (**А – И** чи **А – К?**)⁷. У цьому листі він також повідомляє М. Уманця, що надіслав йому 300 карток, обіцяє робити це й надалі і просить М. Уманця сповістити його, чи правильно він виписує картки⁸. З листа від 8 березня 1896 р. видно, що М. Уманець продовжує періодично присилати частини словника Б. Грінченкові на перегляд⁹. Нарешті, в листі від 28 травня 1896 р. Б. Грінченко пише, що зтяг з переглядом словника через зайнятість іншими справами і тому просить пробачення¹⁰. На цьому згадки про словник у листах Б. Грінченка до М. Костомарова припиняються. Якщо зважити, що на 1896 р. були вже повністю готові щонайменше три томи словника М. Уманця (третій том вийшов у 1896 р.), можна припустити, що Б. Грінченко в якійсь мірі опрацьовував увесь цей словник¹¹.

³ Словарь російсько-український, зібрані і впорядкували М. Уманець і А. Спілка, т. I, Львів, 1893, стор. VIII.

⁴ Акад. Аг. Кримський, Розвідки, статті та замітки, I – XXVII, К., 1928, стор. 302.

⁵ Там же, стор. 304/

⁶ Рукописний фонд ДПБ АН УРСР, № III 40920.

⁷ Ці вагання М. Уманця позначилися на виданні словника: на титульній сторінці першого тома стоїть **А – К**, але містить він **А – И**.

⁸ Рукописний фонд ДПБ АН УРСР, № III 40917.

⁹ Там же, № III 40918.

¹⁰ Там же, № III 40914.

¹¹ У Рукописному фонді ДПБ АН УРСР зберігається ще ряд документів, які свідчать про співробітництво Б. Грінченка і М. Комарова і про інтерес Б. Грінченка до роботи над створенням російсько-українського словника взагалі. А саме:

Є також відомості, що наприкінці 80-х років Б. Грінченко зробив спробу укласти український словник власними силами. Число слів у його матеріалах, доведена до літери **Д**, сягало 16 тис., а список джерел нараховував до 113 назв творів. Пробне редагування Б. Грінченком кількох аркушів матеріалів, зібраних редакцією журналу «Киевская старина», дістало високу оцінку таких авторитетних українських учених, як П. Житецький і К. Михальчук. У своїй ґрунтовній рецензії на рукопис словника Б. Грінченка акад. О. Шахматов вказує, що «в особі Б. Д. Грінченка малоруська лексикологія має досвідченого, прекрасно підготовленого працівника», про що свідчать як вступні уваги Б. Грінченка в передмові до словника, так і «кожна сторінка самого словника»¹².

Говорячи про Б. Грінченка як упорядника і редактора словника, нерозривно зв'язаного тепер з його ім'ям, слід сказати, що погляди Б. Грінченка на шляхи розвитку української літературної мови значною мірою характеризуються консерватизмом. Ці погляди знаходили свій вираз як у публіцистичних виступах, так і в художніх творах Б. Грінченка, не позбавлених деяких націоналістичних та наївно-ліберальних тенденцій і підданих гострій критиці з боку письменників революційно-демократичного табору¹³. Не могли не відбитися вона на редагованому Б. Грінченком словнику. Слід, проте, вказати, що Б. Грінченкові було чуже нігілістичне ставлення до літератури і культури інших народів, зокрема російського

I. Матеріали до словниці української мови, 1880 р. (№ I 34431). – Російсько-український словник, **А – В**, до 2 тис. слів. Спосіб перекладу запозичених іншомовних слів такий самий, як в словнику М. Левченка. Джерела – словники Піскунова, Левченка, Закревського і записи народної мови.

II. Характерыстычны выразы и слова староукраинської мови, выбрани з писень и переказив, 1885 р. (№ БІ 34398). – Назва не відповідає дійсному змістові документа. Це російсько-український словник на літери **Б, З, И, К, Л, П, Р**. Мова української частини цілком сучасна. Сторінки літер **Б, З, И, К, Л** перекреслені з написами: «До додатку подописовано», «До рукописного словника вип.», «Повипис. до словн. Ум.» і под.. Сторінки літери **П** не перекреслено, але викреслено багато слів. Сторінки літери **Р** без викреслень взагалі. Усього 2500 слів.

Тут же зберігаються листки паперу з різними словами. На одному з них написано: «Слова из приготовленных к печати выпусков, на которые нужно дать объяснения» (тобто документацію, я видно з дальшого тексту). Далі наводиться список слів і джерел, серед яких є і словник О. Партицького. Очевидно, це матеріали до словника М. Уманця.

III. [Матеріали до російсько-українського словника]. Почато 89. III. 27 (№ I 34433). – Реєстр російських слів на літери **А – Д**, переважно без перекладів.

IV. Додатки до «Словаря російсько-українського» М. Уманця, 1893 (№ I 34432). – Повний словник приблизно на 15 тис. слів. Сторінка до літери **О** перекреслені і з написами «Повиписовано до додатків», – «До Уманця по випис.».

V. 1893 р. Додатки до словника М. Уманця, т. I (№ I 34407). – Російсько-український словник (**А - запропасть**), понад 800 слів. Серед них багато термінологічної та запозиченої іншомовної лексики. Деякі з цих слів у словнику М. Уманця відсутні (*абонирование, абстрактный, адрес, балюстрада, барометр* і под.). Спосіб перекладу цих слів такий самий, як в словнику М. Уманця.

VI. Лексичні нотатки, К., 1907 (№ I 34405). – Ці нотатки мають характер матеріалів до російсько-українського словника (наприклад: «я не в претензии – я не ремствую»).

VII. Словарь української мови (№ I 34428). – Чорновик словника Б. Грінченка. Тут виявлені нами зошити матеріалів до російсько-українського словника, **А – в**ящий. Українські відповідники наводяться до всіх слів тільки на літеру **А**, далі – вибірково. Багато слів документується посиланнями на словники Уманця, Тимченка і Грінченка (!). В реєстрі зустрічаються найновіші слова (типу «аэроплан»).

VIII. Усякі нотатки (№ I 34434). – Тут, між іншими замітками, наводиться список помилок у словнику Є. Тимченка.

¹² Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова, «Киевская старина», т. ХСІІІ, 1906, май – июнь, стор. 194 – 195. На підставі відзиву акад. О. Шахматова словнику Б. Грінченка була присуджена друга премія М. Костомарова.

¹³ Див. «Курс історії української літературної мови», т. I, К., 1958, стор. 291.

народу. Передові ідеї революційно-демократичної української і російської літератури поступово все більше позначалися на його творах. «Дійсність переконала Б. Грінченка, що шляхи боротьби українського народу за волю такі ж, як і у народу російського, життя і культуру якого він прекрасно знав і любив, був під її благодіючим впливом... В боротьбі проти самодержавства і національного приниження він закликав українську інтелігенцію рівнятися на передових людей Росії, що з «лицарською сміливістю держать прапори права і правди»¹⁴.

У рукописному фонді Державної публічної бібліотеки АН УРСР зберігається багато документів, що стосуються історії укладання і редагування «Словаря української мови». В загальних рисах вона викладена самим Б. Грінченком у передмові до словника. Характеризуючи далі словник Б. Грінченка, ми будемо торкатися цієї історії тільки тоді, коли в цьому буде потреба в зв'язку з розглядом проблем, які стояли перед редактором та упорядником словника. Тут відзначимо, лише той момент, що Б. Грінченко мав у своєму розпорядженні дуже мало часу, всього близько двох з половиною років, оскільки робота мала бути виконана до 1 січня 1905 р. на конкурс в Російську Академію наук.

Основною проблемою, яку мав розв'язати Б. Грінченко, приступаючи до упорядкування і редагування майбутнього «Словаря української мови», була проблема реєстру словника і його джерел.

Питання вибору джерел реєстру для кожного словника має велике практичне і методологічне значення. Від вибору джерел залежить, чи потраплять до словника не тільки окремі слова, а й цілі категорії слів. Від характеру і обсягу джерел реєстру та їх використання залежить характер і обсяг самого словника.

На час упорядкування і редагування словника Б. Грінченка в Росії панували ідеї thesaurus'a і ненормативного словника. Після смерті Я. К. Грота, який довів академічний «Словарь русского языка» до букви Д включно в плані нормативного словника, редагування цього словника продовжував О. Шахматов, але вже певною мірою в плані thesaurus'a: до словника широко залучається діалектна лексика, різко зростає кількість ілюстрацій, натомість зникають стилістичні та інші оціночні ремарки і т. д.¹⁵. Наближається до типу thesaurus'a і словник В. Даля – справжня скарбниця «живої великоруської мови», – який включає і слова літературної мови, в тому числі значну кількість запозичених іншомовних слів, і обласні слова та звороти. Тенденції створення словника літературної мови з широким

---

¹⁴ М. Ф. Вишневський. Борис Грінченко (До 50-річчя з дня смерті), «Література в школі», 1960, №3.

¹⁵ Термін thesaurus вживаємо в тому значенні, як його наводить акад. Л. В. Щерба, тобто в розумінні абсолютно повного словника з максимально можливою кількістю цитат-ілюстрацій на кожне слово. Як справедливо вказує Л. В. Щерба, для словників живих мов можлива тільки тенденція в тій або іншій мірі наблизитись до типу thesaurus'a. (Див. акад. Л. В. Щерба, Опыт общей теории лексикографии, Избранные работы по языкознанию и фонетике, т. I, Л., 1958, стор. 69 – 77). В лінгвістичній літературі зустрічається і прямо протилежне розуміння цього терміна як нормативного словника літературної мови (пор. Х. Касарес, Введение в современную лексикографию, М., 1958, стор. 268).

залученням лексичних матеріалів місцевих говорів відповідали і традиція української лексикографії (пор. словники К. Шейковського, Є. Желехівського) і станом розвитку української літературної мови. Від майбутнього словника можна було чекати рівномірного охоплення як української літературної мови, так і всіх місцевих народних говорів. Проте, через ряд причин так не сталося, хоч тенденції до створення повного словника безперечно позначилися на словнику Б. Грінченка.

Розглянемо, які ж були умови редакції журналу «Киевская старина» відносно джерел реєстру словника, що їх вона поставила Б. Грінченку, як редакторові, передаючи йому зібраний лексичний матеріал. Як вказує у передмові до словника Б. Грінченка, «редакція «Киевской старины» поставила як неодмінну умову, щоб користування друкованими виданнями обмежено було вибіркою матеріалу *лише* (підкреслення Б. Грінченка – *М. П.*) з таких книг: а) із збірок українських етнографічних матеріалів, коли б то не було виданих, а також із тих земських та інших видань, в яких зустрічаються матеріали з народної термінології; б) з надрукованого на українській мові від Котляревського і по 1870 р. включно; в) з творів українських письменників XIX ст., що почали свою діяльність не пізніше 1870 р., хоч би твори ці з'явилися і пізніше означеного часу; г) з українських словників; д) із збірників слів, записаних від народу і опублікованих друком¹⁶. Ця програма мала характер чисто обмежувальний: вона вказувала редакторові рамки, за які він не мав права виходити, але зовсім не вимагала, щоб він використав цей матеріал у вказаних межах *весь*»¹⁷.

Передусім треба підкреслити, що це були умови саме редакції журналу «Киевская старина», а не програма, накреслена Б. Грінченком, бо в науковій літературі цей момент іноді виступає не досить чітко¹⁸. Ці настанови, як вказує Б. Грінченко в «Необхідному поясненні» – відповіді до надрукованої в журналі «Киевская старина» рецензії акад. О. Шахматова на словник, – були висунуті як «*condition sine qua non*» (неодмінна умова). Як видно з «Необхідного пояснення», редакція журналу «Киевская старина» спочатку взагалі обмежувала використання творів художньої літератури і словників 1870 роком і тільки вже на вимогу Б. Грінченка погодилась розширити ці рамки і дала дозвіл, щоб були використані також пізніші твори тих письменників, що почали свою діяльність до 1870 р.¹⁹ і пізніші словники, вибір яких залишався на власний розсуд редактора. «Неможливістю для мене вийти за ці рамки, – писав там же Б. Грінченко, – пояснюється те, що серед джерел словника

---

¹⁶ Щодо слів «і опублікованих друком», то тут, очевидно, трапився недогляд, оскільки на цій же сторінці передмови Б. Грінченка перелічує ряд осіб, що передали йому «рукописний матеріал, що складається з записів слів і виразів, добутих безпосередньо від народу» (Предисловие, стор. XXIV).

¹⁷ Предисловие, стор. XXIV.

¹⁸ Див., наприклад, «Курс історії української літературної мови», т. I, стор. 312.

¹⁹ Пор. також лист Б. Грінченка «В редакцию историч. журнала «Киевская старина», 1902» (Рукописний фонд ДПБ АН УРСР, № I 32423).

немає творів Драгоманова, Франка, Старицького, Пчілки, Кропивницького, Кримського та ін.»²⁰.

Чим же пояснювалось бажання редакції «Киевская старина» обмежити літературні й лексикографічні джерела словника 1870 роком? Сам Б. Грінченко ні в передмові, ні в «необхідному поясненні» не розкриває, чим було викликане це обмеження. Проте вже перші рецензії на словник, починаючи ві відзиву акад. О. Шахматова, торкаються цього питання і майже однаково пояснюють його. Вказуючи на таке обмеження джерел як на негативний момент, акад. О. Шахматов пише: «Мабуть, малося на увазі взагалі семидесяті роки, коли трапився перелом у нормальному розвиткові малоруського письменства, центр якого, через відомі урядові заходи, перейшов з Києва в зарубіжний Львів»²¹. У рецензії на словник, вміщеній у «Літературно-науковому віснику» вже після виходу словника друком, так само говориться: «Чому саме таку межу визначено – невідомо, але можна догадатися, що грало тут ролю недовіре до нашої літературної мови, ніби дуже «галицької»²². Проте справа тут, очевидно, не стільки в «недовір'ї» до «дуже галицької» мови пізніших письменників, скільки в недовір'ї до української літературної мови пізнішого періоду взагалі, оскільки вона, на думку редакції «Киевская старина»²³, відірвалась від народної основи, стала на шлях штучного «кування слів», почала швидко засвоювати іншомовну та інтернаціональну лексику, втрачаючи нібито свою «самобутність». Такі погляди, як відомо, поділяв певною мірою і Б. Грінченко, вказуючи, між іншим, у передмові до словника, що «кращими ж для нашої роботи письменниками ми вважаємо тих, які, більш або менш майстерно володіючи словом, у той самий час черпали свій словесний матеріал безпосередньо з народної мови. До таких ми залічуємо старіших письменників...»²⁴. Деякий вплив на визначення часових меж для джерел словника міг мати і характер наявного у редакції журналу «Киевская старина» лексичного матеріалу, що охоплював в основному творчість старіших письменників. Таким чином, словник мав бути почасти твором полемічним, що обстоював «чистоту» мови з консервативних позицій.

Проте цей задум упорядників до кінця не був здійснений. Справді, в перелічених умовах редакції журналу «Киевская старина» легко помітити певну непослідовність: у той час як використання літературних джерел обмежується, матеріали народної мови дозволяється використовувати без будь-яких обмежень. Така настанова редакції відбивала, очевидно, нерозуміння нею того факту, що після 1870 р. жива народна мова, так само як і літературна, зовсім не стояла на місці, а розвивалася разом з нею в тому ж напрямі, залишаючись і надалі основним джерелом літературної мови і відбиваючи, як і літературна

²⁰ Необходимое пояснение, «Киевская старина», т. ХСІІІ, июль-август, 1906, стор. 75.

²¹ Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова, там же, стор. 208.

²² «Літературно-науковий вісник», т. XLIX, січ. – март, 1910; стор. 692 (далі скорочено – ЛНВ)

²³ Тобто діячів так званої Старої громади.

²⁴ Предисловие, стор. XXVI.

мова, зміни в суспільно-політичному, економічному і культурному житті на Україні в останні десятиліття XIX ст. Завдяки цьому новіші факти української літературної мови, яким був закритий доступ у словник безпосередньо (зокрема, іншомовні запозичення та інтернаціоналізми, термінологічна лексика, лексика, що відображає розвиток культури, освіти тощо), змогли потрапити в словник іншим шляхом. Так, записами народної мови, зробленими пізніше 1870 р., в словнику документовані такі, наприклад, слова: *агент, амуниція, апробація, аренда, арешт, ванна, декрет, електрика, капсель, консул, патрон, сенат, сенатор, цивільний, факт, юриста*. Домігшись дозволу використовувати твори, написані після 1870 р., хоч і з вказаним обмеженням, а також пізніші словники, Б. Грінченко ще більше послабив дієвість настанов редакції «Киевской старины», оскільки і твори «старіших» письменників, писані після 1870 р., відбивали поступальний розвиток української літературної мови. Таке розширення джерел словника об'єктивно сприяло тому, що словник переріс визначені йому спочатку рамки²⁵.

Як видно з наведених умов редакції журналу «Киевская старина», джерела словника можна звести до трьох основних типів, а саме: 1) фольклорні і етнографічні матеріали та записи народної мови; 2) літературні матеріали; 3) словники. При цьому джерела першого типу виразно розглядаються як основні. Такий підхід до джерел значною мірою відповідав традиціям української лексикографії і разом з тим відбивав консервативні погляди упорядників і редактора словника на розвиток української літературної мови. Ці погляди були близькі до лексикографічних поглядів В. Даля, що так само в першу чергу використовував матеріали живої народної мови і створив, за висловом В. І. Леніна, «обласницький словник»²⁶. Проте така велика увага до матеріалів народної мови мала і свою позитивну сторону. Як словник В. Даля укладався з метою розкрити багатства народної мови і сприяти тим самим розвиткові і збагаченню російської літературної мови²⁷, так і «Словарь української мови» мав виконувати подібне завдання.

На друге місце були поставлені літературні джерела – твори письменників, в першу чергу тих, що «черпали свій словесний матеріал безпосередньо з народної мови»²⁸. І в цьому відношенні упорядники словника йшли за В. Далем, який у «Напутньому слові» відзначає ряд письменників, що намагалися по-своєму, писати *чисто* (підкреслення наше. – М. П.)

---

²⁵ Є деякі підстави вважати, що Б. Грінченко в якійсь мірі використовував твори новіших письменників для розширення реєстру словника. В документі «Усякі нотатки» (Рукописний фонд ДПБ АН УРСР, № І 34434) серед інших заміток, що стосуються словника, наводиться список письменників і слів, ужитих у їх творах, які зацікавили Б. Грінченка. Тут, зокрема, названі: Самійленко, Франко, Старицький, Кононенко, Щурат, Пчілка, Карпенко-Карий, Кримський. Більшість з наведених тут слів вміщено в словник, хоч і з іншою документацією. Ряд слів: *книгарня* (з Самійленка), *красувати* «цвести (о хлебе)» (з Пчілки), *дармовис* (з Карпенка-Карого) та ін. – потрапили до словника без документації.

²⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 369.

²⁷ Див. В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. І, М., 1955, стор. XIII (Напутное слово).

²⁸ Предисловие, стор. XXVI.

російською мовою»²⁹. Як зазначається в передмові до словника Б. Грінченка, «твори кращих письменників можуть бути поставлені анітрохи не нижче цього останнього оду матеріалів (йдеться про записи народної мови. – *М. П.*), а щодо можливості перевірки й повноти коментування навіть і вище»³⁰. Отже, таке ставлення упорядників до джерел словника говорить за те, що їх метою було створення словника народної мови і «чистої» літературної мови на її основі.

Тільки на третє місце були поставлені лексикографічні джерела, що пояснюється недостатнім рівнем розвитку української лексикографії. Для російських словників лексикографічні джерела відігравали значно важливішу роль. Словник В. Даля міг спертися на академічний словник 1847 р. і взяти з нього, як вказує сам В. Даль, до 100 тис. слів³¹. Словник 1847 р., в свою чергу, міг спиратися на словник Рейфа, Соколова, попередні академічні. В українській лексикографії не було праці, яка могла б лягти в основу словника Б. Грінченка: деякі попередні українські словники залишилися незакінченими (О. Афанасьєва-Чужбинського, К. Шейковського), інші мали реєстр невеликого обсягу. Найбільший словник – Є. Желеховського мав дуже багато недоліків через некритичне ставлення його автора до джерел. Проте словник Б. Грінченка увібрав у себе багато цінного матеріалу з основних попередніх українських словників.

Розглянемо докладніше, як були використані всі три типи джерел словника.

Серед праць, що належать до першого типу джерел, у списку джерел словника названі такі важливі матеріали, як «Сборник украинских песен» М. Максимовича (К., 1849), «Записки о южной Руси», тт. I – II (СПб., 1856, 1857), «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова», тт. I – II (К., 1874, 1875), «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край» за ред. П. П. Чубинського (тт. I – VII, СПб., 1872 – 1878), ряд томів «Етнографічного збірника» Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та ін. Як вказує в передмові до словника Б. Грінченка, з переданих йому редакцією журналу «Киевская старина» лексичних матеріалів було видно, що важливі етнографічні й фольклорні збірники залишились невикористаними або були використані неповно. Натомість були опрацьовані деякі невеликі другорядні роботи. Редакторів словника довелося самому визначати, які матеріали слід використати в першу чергу, враховуючи відсутність часу для ґрунтовнішого і повнішого опрацювання джерел. Не використані, зокрема, були видання О. Кольбкрга, В. Милорадовича, І. Манжури, П. Іванова, «Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнології», матеріали, вміщені в «Киевской старине», «Харьковский сборник», два останні томи матеріалів П. П. Чубинського, деякі видання М. Драгоманова та

²⁹ Див. В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. I, М., 1955, стор. XIII.

³⁰ Предисловие, стор. XXVI.

³¹ Див. В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. I, М., 1955, стор. XXVI.

І. Рудченка; зовсім недостатньо були опрацьовані «Записки Юго-западного отдела имп. Русского Географического Общества», матеріали «Основи» тощо³². Названі видання були розписані на картки вже самим Б. Грінченком або під його керівництвом. Таким чином, цей розділ джерел словника був значно розширений і поліпшений редактором. Але і після цього поповнення він не охоплював багатьох лексичних матеріалів.

У своєму відзиві на рукопис словника акад. О. Шахматов вказує, що серед використаних видань майже немає робіт, що стосуються північної групи говорів української мови, зокрема робіт Булгакоського, Бобровського, Янчука, Бессараби та ін. Найменше охоплені ці говори і записами народної мови, зробленими безпосередньо для словника. Відмітивши ці пропуски, а також той момент, що «словник чомусь згладжує північно-малоруські особливості»³³, акад. О. Шахматов приходить до висновку, що Б.Грінченко чи попередні упорядники свідомо обминули ці матеріали. В «Необхідному поясненні» Б. Грінченко рішуче заперечує цей закид принаймні щодо себе і пояснює зазначені пропуски тільки браком часу для опрацювання всіх відомих матеріалів. Проте ми вважаємо, що думка О. Шахматова значною мірою справедлива: як попередні упорядники, так і Б. Грінченко свідомо чи напівсвідомо відсунули лексичні матеріали північних говорів на другий план. Адже упорядники словника прагнули, щоб розвиток української літературної мови йшов на «чистій» народній основі, а розуміння південно-східного наріччя як цієї основи оформляється вже з середини ХІХ ст. Наявний у реакції журналу «Киевская старина» мовний матеріал охоплював переважно говори цього наріччя. В «Замітках з приводу нової редакції малоруського словника» (рецензії на пробне редагування Б. Грінченком кількох аркушів літери **К**) П. Житецький, вказуючи, що «українське (тобто південно-східне. – М. П.) наріччя повинно мати переважне значення насамперед і найбільше в фонетичному відношенні»³⁴, тим самим все ж таки допускав його «переважне значення» для літературної мови. Нарешті в «Необхідному поясненні» Б. Грінченко, виправдовуючись браком часу, говорить, однак, про матеріали північного наріччя як про матеріали другого типу³⁵.

Як вказує акад. О. Шахматов, дуже неповно використані також джерела, що охоплюють «угорську», тобто карпатську, групу говорів. У списку джерел словника знаходимо тільки «словарець» до статті І. Верхратського «Знадоби для пізнання угорських говорів» (ЗНТШ, т. ХІV, 1902), до того використаний недостатньо. Характерно, що в «Необхідному поясненні» Б. Грінченко, відповідаючи О. Шахматову на інші закиди, ніяк не пояснює цю прогалину в списку джерел словника.

³² Див. ДПБ АН УРСР, Рукописний фонд, № І 34418: «Несколько предварительных замечаний, которые прошу прочесть раньше чтения словаря. Передмова до літери **К**, яку першу редагував я. Б. Г.»; також № І 32423: «В редакцию историч. журнала «Киевская старина», 1902, VI. 24. Борис Гринченко» та ін.

³³ Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова, там же, стор. 197.

³⁴ ДПБ АН УРСР, Рукописний фонд, № І 34422: «Заметки по поводу новой редакции малорусского словаря, 1902, марта 29 д., П. Житецкий».

³⁵ Необходимое пояснение, там же, стор. 76.

Акад. О. Шахматов відзначає неповноту словника щодо охоплення лексики північних говорів української мови як великий основний недолік цієї лексикографічної праці. При цьому він розглядає «Словрь української мови» як словник народної мови, «обласний словник». «Ми не думаємо, щоб укладачі Словника української мови мали на меті дати словник малоруської літературної мови», – пише О. Шахматов, вказуючи на те «поважне місце», яке займають серед джерел словника матеріали народної мови³⁶. Отже, О. Шахматов не враховує тих специфічних тенденцій упорядників, які разом з деякими об'єктивними причинами (відсутність часу, більша опрацьованість матеріалів південно-східного наріччя) позначилися на повноті словника.

Не виключено, що невикористання ряду матеріалів, які стосуються північного наріччя, пояснюється тим, що упорядники, як вказує О. Шахматов, «боялися вторгнення в Словник білорусизмів»³⁷. Варто уваги, що більшість залишених осторонь матеріалів справді стосується крайнього північного заходу українського мовного ареалу. Поряд з тим, лексичні матеріали багатьох районів північної Київщини і Чернігівщини представлені в словнику досить широко.

У відзиві акад. О. Шахматова вказується також на те, що мовні матеріали південно-західного наріччя охоплені в словнику менш повно, ніж південно-східного, хоч і з достатньою повнотою. Цей момент відзначають і інші рецензенти³⁸.

Другим великим недоліком списку джерел словника О. Шахматов вважає те, що взагалі наявні етнографічні матеріали були використані «ледве чи на третину». Але якщо це так за кількістю етнографічних видань, то за їх якістю і значенням це безперечно не так. Основні ґрунтовні праці були використані в словнику, хоч, звичайно, з деякими пропусками (наприклад, не потрапили до списку джерел деякі томи «Етнографічного збірника»). Помилково визначені О. Шахматовим як пропущені перший і третій томи «Етнологічних матеріалів» в дійсності були опрацьовані Б. Грінченком. Характерно також, що значна кількість пропущених матеріалів стосується Галичини. В цілому ж етнографічні і фольклорні збірники використані в словнику з достатньою повнотою. Цікаво, що серед слів, які О. Шахматов наводить як пропущені через неповне використання джерел цього типу, більшість є вузькодіалектними: *горбий*, *машировати*, *пережегнатися* та ін. Деякі з слів, які наводить О. Шахматов, наприклад «босоли» («босоля?») є в словнику в більш поширеній формі: «босоля». Варто уваги, що Б. Грінченко не вніс цих слів і в друкований текст словника³⁹.

³⁶ Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова, там же, стор. 198.

³⁷ Там же.

³⁸ Пор. ЛНВ, т. XLIX, 1910, стор. 693.

³⁹ Наводячи в передмові огляд матеріалів народної мови, що вийшли друком, Б. Грінченко подає таку примітку: «Нам не довелося бачити, що являє собою «Słowniczek prowincjonalizmów Podolskich», виданих у Кракові в 1870 р.». Оскільки щасливий випадок допоміг нам придбати цю рідкісну книжечку, вважаємо доцільним подати її короткий опис. Формат книжки 14×21 см, має вона 82 нумеровані сторінки. На синій обкладинці з тонкого

Серед джерел літературного типу були використані в словнику твори таких українських письменників, як І. П. Котляревський, П. П. Гулак-Артемівський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка, поети-романтики, «руська трійця» – М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, Т. Г. Шевченко, П. Куліш, Марко Вовчок, О. Стороженко, Д. Мордовець, С. Руданський, Л. Глібов, А. Свидницький, Ю. Федькович, Г. Барвінок, І. С. Нечуй-Левицький, Панас Мирний та ряд інших. Отже, в межах, поставлених редакцією журналу «Киевская старина», були використані твори всіх основних українських письменників. Говорячи про літературні джерела словника, слід одразу відзначити, що тут представлені переважно художні твори, що пояснюється головним чином відомим часовим обмеженням: порівняно значний розвиток української критики, публіцистики, почасти наукової мови припадає вже на пізніший період. Проте ряд публіцистичних творів – П. Куліша, Д. Мордовця, І. С. Нечуя-Левицького та ін. – в словнику використано.

У матеріалах редакції «Киевская старина», переданих Б. Грінченкові, твори української літератури, навіть видані до 1870 р., були представлені дуже неповно. Зовсім не використана була література після 1870 р. Розширивши межі умов «Киевской старины», Б. Грінченко залучив до джерел словника, зокрема, такі цінні лексичні матеріали пізнішого періоду, як твори І. С. Нечуя-Левицького і Панаса Мирного. Характерно, що, називаючи письменників, твори яких могли бути використаними в словнику, але залишилися осторонь, акад. О. Шахматов зміг назвати тільки другорядних письменників типу Гречулевича, Чеховського, Шишацького-Ілліча. Помилково відмічені як пропущені вірші П. П. Гулака-Артемівського⁴⁰ були використані в словнику.

Треба, проте, сказати, що в словник потрапили не всі твори названих вище авторів. Як видно з списку джерел словника, з творів Т. Г. Шевченка використані тільки ті, що ввійшли в петербурзьке видання «Кобзаря» 1867 р. і празьке видання 1876 р. або друкувалися в «Основі»⁴¹. З творів Панаса Мирного включені до списку джерел тільки «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і «Повія». В рецензії акад. О. Шахматова вказується між іншим на не завжди правильний вибір для словника видання творів того чи іншого письменника, зокрема І. П. Котляревського і Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Так, неопрацьованим залишилося третє (авторське) видання «Енеїди», недостатньо використано видання творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, здійснене О. О. Потебнею.

паперу надруковано «Słowniczek prowincjonalizmów Podolskich, ułożony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863 przez Dra A/ Kremera. W Krakowie, w drukarni Uniwers. Jagiellońskiego, 1870». На титульній сторінці, яка повторює обкладинку, крім того позначено, що це – окремий відбиток з щорічника Краківського наукового товариства. Словничок містить близько 800 українських слів, поширених в мові польського населення Поділля тих часів. Він має безперечний інтерес для дослідження впливу української мови на польську. Серед наведених слів є чимало слів цілком засвоєних польською літературною мовою. Разом з тим він являє собою до певної міри обласний словничок української мови Поділля середини XIX ст.

⁴⁰ Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова, там же, стор. 212.

⁴¹ Не виключено, проте, що деякі ненадруковані твори поета могли бути використані упорядниками.

Основним недоліком використання цього типу джерел О. Шахматов вважає пропуск багатьох слів із включених до списку джерел творів письменників, зокрема творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, П. Куліша. Додамо, що з недостатньою повнотою використані були також твори інших письменників, наприклад, Панаса Мирного та Л. Глібова.

Візьмемо одну з сторінок роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»⁴². Звіряючи наявний тут лексичний матеріал з словником, побачимо, що принаймні двічі Б. Грінченко звертався до цього місця роману – для ілюстрації слів «панібратство» і «гамселити». Разом з тим, тут знаходимо такі слова, що не потрапили до словника: *підждидати*, *скоротати*. Слово «цмолити» в словнику має посилання на «цмулити» – «пити», тоді як у Панаса Мирного тут «цмолять люльки». Слово «підсолоджувати» в словнику подано без всякої документації, хоч воно є на цій же сторінці. Пропущені в словнику і деякі поширені звороти, що зустрічаємо тут: «до світа» – «Тоді він хоч до світа вже буде сидіти та брехати»; «братися за живіт» – «Іноді було насмішить бесіду, аж за животи беруться». Цей вираз Б. Грінченко міг би взяти також з байки Л. Глібова «Охрімова свита»: «Усяк од реготу береться за живіт». У словнику є тільки вираз «бере за живіт» з іншим значенням.

Можна відмітити ще такі слова і звороти, пропущені в словнику, що є в байках Л. Глібова: *пугало* («Солом'яний дід», «Лисиця й Осел» – «Таке було те пугало страшне»), *жар-птиця* («Зозуля й півень» – «І ти виспіваєш неначе жар-птиця»), *шарварка* («Вовк і Вівчарі» – «Яка б тут шарварка зробилась»; у словнику є тільки «шарварок»), *порядок подавати* («Лисиця і Ховрах» – «Всьому порядок подавала»; є тільки «давати порядок» без документації), *мальований стовп* (тобто «верстовий стовп»; з байки під такою ж назвою). Ряд слів та виразів, які є в байках Л. Глібова, наведено в словнику без документації чи з іншим значенням. Наприклад, *нужда* («Вовк і Лисиця», «Деревце»; є без документації), *знічев'я* («Щуцик», «Зозуля й Півень»; пропущено основне значення «от нечего делать»; у словнику слово «знічев'я», документоване Глібовим, але без ілюстрації, має посилання на «знечев'я» – «неожиданно»), *держатися свого берега* («Шпак»; у словнику є «держатися берега» в прямому значенні і в значенні «бути обережним») та ін.

Отже, в словнику далеко не вичерпаний навіть мовний матеріал, який є в тих вторих письменників, що названі в списку джерел. Але, незважаючи на це, як за кількістю опрацьованих творів письменників, так і за повнотою їх використання, словник Б. Грінченка набагато перевершує всі попередні словники. Через джерела цього типу українська літературна мова широко ввійшла до словника і значною мірою визначила склад його реєстру.

---

⁴² Див. Панас Мирний, Вибрані твори, т. I, К., 1949, стор. 258.

Нарешті, вкажемо на один недогляд в рецензії акад. О. Шахматова, що стосується цього типу джерел. Говорячи, що «творів малоруських письменників, які почали свою діяльність після 1870 р., в Словнику знаходимо дуже мало»⁴³, О. Шахматов називає серед таких письменників І. Баштового, Данила Млаку (Ізидора Воробкевича) і А. Свидницького. Слід зазначити, що І. Баштовий – це псевдонім І. С. Нечуя-Левицького, а А. Свидницький (1834 – 1871) написав свою повість «Люборацькі» в шістдесяті роки; що ж до І. Воробкевича, то перші його друковані твори припадають на 1863 р.

Перейдемо тепер до останнього типу джерел словника Б. Грінченка – до лексикографічних джерел. З передмови і списку джерел видно, що в словнику були критично використані такі важливі лексикографічні праці, як словник О. Афанасьєва-Чужбинського, К. Шейковського, М. Левченка і Є. Желехівського. Кілька слів, як сказано в передмові, було взято з словника М. Закревського. «Лише для кількох прикладів чи посилань до слів»⁴⁴ був використаний словник М. Уманця і А. Спілки. Словник Партицького, Піскунова, Поповича, Тимченка, Чопея, як зазначено там же, залишені осторонь. Виправдуючись браком часу для детальної перевірки лексичного матеріалу, зібраного в попередніх словниках, Б. Грінченко, як бачимо, використав тільки деякі найважливіші українські словники. Але й ці словники були використані обмежено. «Ми брали тільки ті слова, – говориться в передмові, – в існуванні і правильному поясненні яких були більш-менш впевнені»⁴⁵. Цей, як визнає і сам Б. Грінченко, суб'єктивний принцип добору слів був підданий гострій критиці акад. О. Шахматова. «Посилання на «чуття мови», посилання при викиданні слова на власне, хоч би й дуже ґрунтовне знання мови, – говорить О. Шахматов, – зовсім недоречні в серйозній словниковій праці»⁴⁶. Ці слова з повним правом можна назвати «першою заповіддю лексикографа».

У своїй рецензії акад. О. Шахматов критикує неповне використання Б. Грінченком ряду словників, зокрема словника М. Закревського. Проте, як вказує О. Шахматов, лексичні матеріали, зібрані Закревським, все ж таки потрапили до словника Б. Грінченка через словник М. Левченка. Можна припустити, що Б. Грінченко, не маючи часу для самостійної перевірки матеріалів М. Закревського, поклався в цьому відношенні на М. Левченка, словник якого він оцінює дуже високо. Слід додати, що переважна більшість слів, що їх наводить О. Шахматов як пропущені у словнику Б. Грінченка, але наявні у М. Закревського, – це вузькі діалектизми типу «чухирчити – подкрадываться, обманывать, льстить», які, безперечно, потребували перевірки.

Як ми вже зазначали, досить широко використовує Б. Грінченко словник Є. Желеховського. Звернути на цей словник особливу увагу порадив редакторові

⁴³ Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова, там же, стор. 213.

⁴⁴ Предисловие, стор. XXVII.

⁴⁵ Предисловие, стор. XXVI – XXVII.

⁴⁶ Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова, там же, стор. 215.

П. Житецький⁴⁷. Багато абстрактної лексики, зокрема слів з суфіксами **-ість**, **-ство** та ін., а також запозиченої іншомовної та інтернаціональної (почасти термінологічної) лексики в словнику Б. Грінченка документовано словником Є. Желеховського, напр.: *адреса, адресувати, авторство, академик, академичний, акуратний, акуратність, амбіція, артистичний, банкрут, банкрутство, безпосередність, гнівливість, ідеалізувати, канал, людяність, можливість, моральність, неможливість, парасоль, посольство, суспільність, фальшивість* та інші (деякі з наведених слів мають ще й іншу документацію). Завдяки словнику Є. Желеховського реєстр словника Б. Грінченка поповнився такими похідними словами як вивідні іменники жіночого роду, типу: *авторка, акторка, артистка*. З словника Є. Желеховського були взяті також деякі географічні назви: *Австралія, Австрія, Франція*. Через словник Є. Желеховського в словник Б. Грінченка потрапило багато слів народної мови, зокрема тих, що належать до південно-західного наріччя (наприклад: *агий, бойкиня, вуї* та ін.).

Окремо відзначимо, що завдяки словнику Є. Желеховського, джерел якого сягають середини 80-х років, у словник Б. Грінченка ввійшла лексика тих письменників, твори яких не були безпосередньо використані через згадувані умови редакції журналу «Киевская старина». Не кажучи вже про твори письменників маловідомих або другорядних, треба відмітити, що серед джерел словника Є. Желеховського були твори І. Франка, М. Кропивницького, С. Подолинського, О. Пчілки, М. Старицького, а також ряд українських журналів і альманахів, зокрема київський альманах «Рада». Твори С. Подолинського мали велике значення для становлення української термінології, зокрема суспільно-політичної та економічної. Як говорить І. К. Білодід, «багато елементів вживаної ним термінології, частково у відшліфованому вигляді, увійшло до лексики та термінології української наукової і публіцистичної мови»⁴⁸. Дуже важливо і те, що через словник Є. Желеховського потрапила до словника Б. Грінченка лексика ряду творів І. Франка. В списку джерел словника наводиться навіть спеціальне скорочення «Фр. (Желех.)», яке дало акад. О. Шахматову привід зазначити, що на слова «взяті з Ів. Франка, звернута редакцією Київського Словника особлива увага»⁴⁹. На жаль це не зовсім так. Цією позначкою, як видно з списку джерел, помічено тільки «слова, записані від народу п. Ів. Франком і вміщені в словнику Є. Желеховського». Але в словник Б. Грінченка потрапило багато слів також з художніх творів І. Франка, в чому легко можна переконатися, зіставивши обидва словники (пор., наприклад, слова *безмежний, вітцівщина, літавиця*).

⁴⁷ ДПБ АН УРСР, Рукописний фонд, № І 34422: «Заметки по поводу новой редакции малорусского словаря, 1902 г., Марта 29 д. П. Житецкий». Пор. також № І 34420: «[Решение совещания Житецкого, Трегубова, Гринченко и др. относительно пополнения украинского словаря новыми материалами] 5 сентября 1902 г.». Як видно з цього документа, на нараді Б. Грінченко порушив питання про абсолютну необхідність критичного використання словника Є. Желеховського. Це питання було вирішено позитивно.

⁴⁸ «Курс історії української літературної мови», т. І, стор. 305.

⁴⁹ Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова, там же, стор. 217.

Разом з тим слід погодитися з акад. О. Шахматовим, що критерії Б. Грінченка щодо відбору слів, зокрема з словника Є. Желеховського, неясні. Правда, значна кількість слів, що їх наводить О. Шахматов як пропущені в словнику Б. Грінченка, – здебільшого вузькі діалектизми типу *жахом, моч, мусур*, але багато таких слів з словника Є. Желеховського було перенесено. Що ж до пропуску ряду слів із згадуваних записів І. Франка, то треба сказати, що пояснити його «тільки недоглядом», як пише О. Шахматов, навряд чи можна, бо таких пропущених слів дуже багато (наприклад: *лошун, лужа, лупка, межівник* та ін.). Але явним недоглядом є відсутність відповідної позначки при деяких словах, взятих із записів І. Франка (пор., наприклад, слово *лунчак*).

Важливим лексикографічним джерелом був також словник К. Шейковського. Перший випуск цього словника містив у собі порівнюючи великий і часто добре документований ілюстративний матеріал, що робило його надійним джерелом. Пізніші випуски були цінні тим, що К. Шейковський залучив до них ряд важливих джерел, зокрема переклади М. Старицького.

Фактично не використаним залишився, на жаль, словник М. Уманця і А. Спілки. В своїй основі цей словник спирався на ті ж матеріали, які були передані Б. Грінченку редакцією журналу «Киевская старина». Проте пізніше його джерела були значно розширені упорядниками. Для словника М. Уманця і А. Спілки був опрацьований, зокрема, ряд творів І. Франка, М. Старицького, М. Кропивницького, Б. Грінченка, П. Грабовського, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського. Ігнорування цього словника нічим не виправдане і є, безперечно, великим недоліком.

Недоліком, на думку О. Шахматова, є також те, що зовсім осторонь був залишений словник Ф. Піскунова. Як вказує О. Шахматов, і в цьому словнику є ряд важливих слів, що не потрапили до словника Б. Грінченка (наприклад, *каяття*). О. Шахматов відзначає також, що не були опрацьовані рукописні матеріали, які належать Академії наук, зокрема рукопис літер **К – Н** словника О. Афаеасьєва-Чужбинського.

Нам вдалося виявити, що серед лексикографічних праць, використаних для словника Б. Грінченка, був, очевидно, не один важливий словник, який не потрапив, проте, до списку джерел, а саме: рукописний словник П. Білецького-Носенка, завершений на початку 40-х років XIX ст.⁵⁰. Словник П. Білецького-Носенка являє собою великий українсько-російський диференціальний словник, що має більше 20 тис. словникових статей. Він дістав схвальну оцінку таких видатних українських учених, як М. Максимович і П. Житецький.

У документі «Усякі нотатки», що зберігається в Рукописному фонді Державної публічної бібліотеки АН УРСР за № І 34434, на сторінці під заголовком «Короткий список

---

⁵⁰ Див. про цей словник: Н. И. Петров, Очерки истории украинской литературы XIX ст., К., 1884, стор. 42; Б. С. Бутник-Сіверський, «Малороссийский словарь» і «Грамматика» П. Білецького-Носенка, Наукові записки Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, т. І – II, К., 1946, стор. 207-213.

переглянутих джерел» (підкреслення наше. – М. П.) серед інших джерел словника Б. Грінченка названий і рукописний словник П. Білецького-Носенка. Справді, посилання на нього зрідка трапляються в словнику Б. Грінченка (див. *борзими, дев'ятих, дзигарний*).

Такі були джерела словника Б. Грінченка, які визначили обсяг і склад його реестру.

Спинімося тепер на питанні, наскільки повно відображені в словнику Б. Грінченка слова, запозичені з інших мов. Йдеться, власне, про інтернаціоналізми і слова, що стосуються суспільно-політичного, наукового і взагалі культурного життя, які на той час були засвоєні порівняно недавно. Справді, слова, здавна засвоєні українською мовою з грецької, латинської, польської, німецької, тюркських та інших мов, безперечно, так само широко представлені в словнику, як і питомі українські слова. Що ж до слів, які в передмові до словника характеризуються як «слова, запозичені з інших літературних мов для вираження понять наукових, деяких абстрактних і взагалі понять новішого культурного життя»⁵¹, то в мовознавчій літературі іноді висловлювалась думка, що словник з націоналістичних міркувань уникав цієї лексики. Так думку знаходимо, наприклад, в академічному «Курсі сучасної української літературної мови» і в новішому «Курсі сучасної української літературної мови» М. Жовтобрюха і Б. Кулика⁵². При цьому слід зазначити, що в обох працях оцінка цієї сторони словника Б. Грінченка подається не зовсім чітко і об'єднує два моменти: уникання в словнику лексики цього типу взагалі і невідображення словником лексики кінця XIX – початку XX ст., зокрема лексики творів революційно-демократичних письменників, що були особливо багаті на інтернаціональну суспільно-політичну і взагалі наукову термінологію. Спинімося на першому з цих двох моментів, оскільки вище вже були розглянуті причини, що призвели до обмеження джерел словника в часі.

Думка, що в словнику Б. Грінченка залишено осторонь вказану групу лексики, спирається на певний ґрунт. Справді, з одного боку, як ми бачили, упорядники словника, очевидно, ставили собі за мету створити словник «чистої» української народної і літературної мови. З другого боку, в передмові до словника Б. Грінченко вже прямо вказує (хоч і не досить чітко), що він, як правило, уникав включення до словника іншомовних слів: «Ми взагалі уникали включення їх в словник, але коли траплялося знаходити, що в мові витворився вже якийсь вираз на онові запозиченого кореня (див., напр., слово *етнографувати*), тоді ми, наводячи його, приєднували до нього всі ті слова цього кореня, які вживаються в літературній мові. Іноді вміщувались також слова особливо вживані і до яких в той же час був приклад»⁵³. Треба, проте, сказати, що наведені слова, які характеризують ставлення Б. Грінченка до запозичених слів, не можна вважати прикладом просто виявом його націоналістичних настанов. Річ у тому, що в цьому відношенні він мав перед собою приклад

⁵¹ Предисловие, стор. XXIX.

⁵² Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. I, стор. 120; М. А. Жовтобрюх і Б. М. Кулик, курс сучасної української літературної мови, К., 1959, стор. 88.

⁵³ Предисловие, стор. XXIX.

академічного «Словаря русского языка». Після того, як редактором цього словника став акад. О. Шахматов, кількість іншомовних запозичених слів у його випусках дещо зменшилася⁵⁴. Крім того, фактичний склад реєстру словника в значній мірі суперечить твердженню самого Б. Грінченка про «уникання» запозичених слів. Справді, серед включених до словника запозичених слів бачимо такі спеціальні терміни, як *автентичний*, *контроверсія*, *партес*, *пленіпотент* і т. д. (див. далі), що їх ніяк не можна віднести до «особливо важливих».

Значну частину запозичених іншомовних слів у словнику Б. Грінченка важко віднести до якоїсь спеціальної тематичної галузі. Їх можна охарактеризувати просто як специфічний шар книжної лексики. Сюди належать слова типу: *автентичний*, *авто-да-фе*, *акуратний* (і похідні), *амбіція*, *арена*, *архів*, *архівний*, *гармонія*, *герб*, *делікатний* (і похідні), *емблема*, *импет*, *інтерес*, *казус*, *казусний*, *лабиринт*, *манірний*, *матовий*, *патрон*, *секрет*, *таблиця*, *триумф* (і похідні), *факт*, *фактичний*, *фальш*, *фантазія* (і похідні), *фундатор*, *церемонія* та ін. Близько до них стоїть група слів, яка, проте, стосується переважно літератури, театру, різних мистецтв, взагалі розвитку культури. До цієї групи відносяться слова типу: *автобіографія*, *автограф*, *автор* (і похідні), *гумор* (і похідні), *елегія*, *епітафія*, *журнал* (і похідні), *література* (і похідні), *поема*, *поет* (і похідні), *акт*, *актор* (і похідні), *білет*, *драма* (і похідні), *комедія* (поряд з старішими *кумедія* з іншим значенням), *театр* (і похідні), *аквареліст*, *акварельний*, *артист* (і похідні), *палітра*, *альт*, *альтовий*, *рахва*, *архітектурний*, *карниз*, *амфора*, *адреса* (і похідні), *класик*, *класичний* та інші.

Представлена в словнику також запозичена лексика, що стосується школи, освіти, назв наук, деяка наукова термінологія, ряд слів, що відображають розвиток техніки. Наприклад: *авдиторія*, *академик*, *академічний*, *академія*, *вакація*, *екзамен* (і похідні), *інститут*, *кандидат*, *катедра*, *клас*, *лекція*, *парта*, *ректор*, *студент*, *арифметика*, *астрономія* (і *астроном*), *етнографія* (і похідні), *історія* (і похідні), *фізика*, *градус*, *електрика*, *квадрат*, *мільон*, *комета*, *планета*, *магніт*, *магнітний*, *метал*, *металевий*, *мінерал*, *мінеральний*, *вагон*, *канал*⁵⁵, *локомотива* та інші. Ряд запозичених іншомовних слів відображає розвиток суспільно-політичного і економічного життя та права. Сюди належать, наприклад, такі слова, як *авдитор*, *агент*, *апелювання*, *апелювати*, *аренда*, *арешт* (і похідні), *банкрут* (і похідні), *вексель*, *губернатор*, *депутат*, *економічний*, *економія* (в двох значеннях), *інженір*, *інституція*, *кантора*, *канцелярія*, *канцелярист*, *капітал*, *капіталіста* (з ілюстрації основна початкова форма неясна: «деякі капіталісти»), *колонізувати*,

⁵⁴ Дия. Р. М. Цейтлін, Краткий очерк истории русской лексикографии, М., 1958, стор. 103. Р. М. Цейтлін пояснює це тим, що іншомовні слова не цікавили Шахматова як історика мови (коли це не були давніші запозичення).

Не можемо погодитися з думкою А. Москаленка, ніби Б. Грінченко, знаючи, що головним рецензентом його майбутнього словника буде акад. О. Шахматов, «мав зважати на лексикографічні уподобання... О. О. Шахматова» (див. А. Москаленко, Нарис історії української лексикографії, К., 1961, стор. 92). Очевидно, тут слід говорити про великий вплив лексикографічних ідей О. Шахматова на українського словникаря.

⁵⁵ У зошиті «Усякі нотатки» це слово виписано на окремій сторінці (Рукописний фонд ДПБ АН УРСР, № I 34434)

колонист, колонія, консул, контракт, контрверсія, магістрат, метрика, пленіпотент, поліція, приватний, ревизія, ревизор, сенат, сенатор, цензор (і похідні), цивільний, юриста і под. Ряд запозичених іншомовних слів, вміщених у словнику Б. Грінченка, стосується сфери ідеології: *демократ, демократній, ідеал, ідеалізувати, ідеальний, ідея, мораль, моральний, патріот, патріотка, патріотизм, патріотичний, фанатик.* У словнику знаходимо багато запозичених іншомовних слів, що відносяться до військової термінології; наприклад: *амуніція, атака, гвардія, кавалерія, канонада, капсель, капселевий, карабин, карабинер, караул, караулити, команда, лагерь, патрон, пікінер, редута, штурм;* також назви військових рангів: *капітан, комендант, майор, маршал.* Ряд запозичених слів стосується певних професій. З морською справою зв'язані слова *гавань, компас, катерка, лоцман, лоцманський, флот.* Значна група запозичених слів, які наводить словник, належить до побутової лексики, напр.: *ванна, кабинет, кабинетний* (цікаво, що в ілюстрації це слово вжито в переносному значенні – «кабінетні люди»), *кадриль, календарь, канделябр, компанія, комфорт, параван, парадний, парасоль* та ін.

Які ж були критерії відбору до словника запозичених іншомовних слів? У передмові вказується, що до словника включалися «слова особливо вживані і до яких в той же час був приклад». Цей критерій, очевидно, був підказаний редакторові словника П. Житецьким в його «Замітках з приводу нової редакції малоруського словника». Відмічаючи відсутність якоїсь системи у подаванні запозичених іншомовних слів у відредагованій Б. Грінченком частині словника (літера **К**), П. Житецький говорить з того приводу так: «Які іншомовні слова треба залишати, а які викидати, про це можна було б міркувати з кожного даного випадку, а оскільки для цього немає часу, то я раджу вміщувати ті слова, при яких є приклад»⁵⁶. Як бачимо, цей критерій, що фактично не відрізняється від загального основного критерію відбору слів для словника, і був по суті прийнятий редактором. Правда, між формулюванням цього критерію у П. Житецького і формулюванням у передмові до словника Б. Грінченка є істотна різниця. В передмові говориться не про всякі запозичення, а тільки про «слова, особливо вживані». Але що треба під цим розуміти, як визначити, чи «особливо вживане» якесь слово, чи ні, в передмові, звичайно, не говориться. За тодішніх умов укладання і редагування словника, при відсутності великої картотеки, визначити це можна було тільки на власний розсуд, суб'єктивно. Як ми бачили, Б. Грінченко на ділі відмовився від такого суб'єктивного обмеження реєстру словника і вмістив усі запозичені іншомовні слова, на які в нього була документація. (Частина запозичених іншомовних слів – *параван, партес* та ін. – увійшли в словник з матеріалі редакції «Киевской стрины» без документації). Правда, серед наведених вище запозичених слів немає інтернаціональної науково-технічної і

⁵⁶ ДПБ АН УРСР, Рукописний фонд, № I 34422: «Заметки по поводу новой редакции малорусского словаря, 1902, Марта, 29 д., П. Житецкий»

соціально-політичної та економічної термінології в сучасному розумінні цього поняття. Але її не було і в джерелах словника.

Те саме слід сказати і про відбиття в словнику Б. Грінченка науково-технічної і соціально-політичної та економічної термінології взагалі, оскільки помітний розвиток її припадає тільки на кінець XIX – початок XX ст., а справжній розквіт цих лексичних шарів в українській мові відбувається лише в радянський період. Варто уваги, що акад. Л. А. Булаховський вважає цілком природним відсутність у словнику наукової термінології⁵⁷. У зв'язку з обмеженням джерел словника в часі словник Б. Грінченка відбив тільки зародки науково-технічної та суспільно-політичної термінології. До деяких наведених вище слів іншомовного походження можна додати ще такі приклади, які показують процес становлення української термінологічної лексики різного типу: *дослід, дослідник, досліджувати, буття, думання* («мислення»), *наука* (і похідні), *освіта, поступ, світогляд, громадянство, суспільність, право, правничий, правосуддя, рівноправний, рівність; завод, заводський, гірник, гірництво, гірничий, рудник, рудня, безробіття* і под.

Слід також відзначити, що реєстр словника Б. Грінченка відображає близькі взаємини між українською і російською мовами, зокрема вплив братньої російської мови на українську народну і літературну мову. Так, у словнику знайшли місце давні запозичення з російської мови: *артіль, завод, указ, ляц, нагідки, цілковий* та ін.⁵⁸ Характерно також, що ряд слів у словнику має спеціальну позначку «заимствовано из русского языка». Наприклад, із слів на літеру **К** таку позначку мають слова *казна, караул, коробейник*, які були засвоєні українською літературною мовою. За посередництвом російської мови було засвоєно і багато з розглянутих вище численних інтернаціоналізмів. Знаходимо в словнику, крім того, також багато русизмів, які не ввійшли до лексичного складу української літературної мови, але траплялися у деяких письменників минулого століття і в народній мові; напр.: *бумага, бумажний, карман, качество, но (= але)*⁵⁹, *оскорбити, уговор, чоловічество* та ін.

Подамо кілька уваг щодо реєстру словника Б. Грінченка взагалі.

Важливою особливістю реєстру словника Б. Грінченка було вміщення майже всіх слів з початковим **у-(в-)** на літеру **У** незалежно від того, чи був у нього приклад з **в-** чи з **у-**. Попередні словники (наприклад М. Закревського, Є. Желеховського) розв'язували це складне питання досить безсистемно, виходячи в основному з наявного у них лексичного матеріалу. Запроваджена в словнику система подавання слів з початковим **у-(в-)** була першою усвідомленою спробою розв'язати це питання; в основному так воно розв'язується і в сучасних словниках.

⁵⁷ Див. Л. А. Булаховський, Нариси з загального мовознавства, К., 1955, стор. 77.

⁵⁸ Пор. «Курс сучасної української літературної мови», стор. 43-44.

⁵⁹ Про цей сполучник в українській мові див. у статті: Янко-Триницька, Паралелізми в мові Ів. Котляревського, «Мовознавство», № 10, К., 1936, стор. 77.

Розгляд слів, уміщених у словнику Б. Грінченка на літеру **У**, показує, проте, що сюди неправильно, механічно перенесено багато слів, які вживаються виключно або переважно з початковим **в-**: *удалий, удача* (також і в значенні «характер»), *удихати, удачний* (і похідні), *узад, узаємний* (і похідні), *узір, узяття, уколо, улучати, уписний, вплив* (і похідні), *упроваджувати, уражати(ся)* (і похідні), *урешити, уруна, уручати, уступ* (також і в значенні «вступление») (і похідні), *усувати(ся), утискати(ся)* (і похідні), *учасний, учувати(ся)* та багато інших. В ілюстративному матеріалі всі ці слова, як правило, мають початкове **в-**. Ряд слів – *удача, вплив, уражати(ся)* та ін. мають виразну диференціацію в значенні залежно від того, з **в-** чи **у-** вони вжиті. Словник Б. Грінченка не відбиває цих фактів.

Слід, однак, зазначити, що проблема наведення в українських словниках слів з початковим **у-(в-)** і досі не розв'язана остаточно. Новіші словники по-різному наводять ряд таких слів: то на **В**, то на **У**.

Близько до попереднього стоїть проблема наведення в словнику слів з префіксом **від-** (**од-**). В українських словниках раніше вона також вирішувалася в залежності від наявного мовного матеріалу. В словнику М. Уманця (перед яким ця проблема також стояла, хоч і в іншому плані – стосовно до специфіки російсько-українського словника) слова з обома формами цього префікса подаються, як правило, паралельно, хоч слова з **од-** дещо переважають і прийняті в словнику як основні: **отвечать, ответить** – од(від)повідати, од(від)мовляти і т. ін. У передмові до словника Б. Грінченка висловлює думку про те, що форми **од-** і **від-** чергуються в українській мові в одному й тому ж слові залежно від попереднього звука: після голосного **від-**, після приголосного **од-**⁶⁰. Проте ця думка помилкова. По-перше, ряд письменників (Котляревський, Гребінка, Боровиковський, Шевченко, Нечуй-левицький) або зовсім не вживали форми **від-**, або вживали її дуже обмежено, відбиваючи риси, типові для рідних говірок⁶¹; інші (наприклад, Квітка-Основ'яненко), навпаки, майже не знали форми **од-**. Не підтверджують погляду Б. Грінченка і факти народної мови, хоч би і в тих прикладах, які наведені в самому словнику. По-друге, спостереження над мовою тих письменників, які вживають як форму **від-**, так і форму **од-**, показує, що й вони не додержувалися цього правила. Це знов-таки видно з ілюстрацій самого ж словника. Наприклад: «От я не відважуся сказати йому. Давно вже хотів він признатися, що жонатий, та не признававсь. Далі одважився: треба» (ілюстрація з творів Марка Вовчка до слова *відважуватися*). Вживання тієї чи іншої форми зумовлюється, очевидно, скоріше бажанням уникнути повторів, загальною фонетичною будовою фрази або й іншими, часто

⁶⁰ Це твердження було досить поширене в ті часи. Пор., наприклад, М. Пачовський, Літературна мова на Україні, «Україна», т. II, апріль, 1907, стор. 66.

⁶¹ Пор. Ф. Т. Жилко, Говори української мови, К., 1958, стор. 142.

Слід зазначити, що І. С. Нечуй-Левицький був свідомим прихильником форми **од-**, різко виступаючи проти форми **від-**, яка начебто не властива українській мові (див. І. Нечуй-Левицький, Сьогочасна часопис на мова на Україні, «Україна», т. I, 1907).

трудно вловимими причинами, які спеціально треба досліджувати в кожному конкретному випадку.

У сучасній літературній мові більш поширена форма **від-**, хоч паралельно, особливо в жанрі художньої літератури, вживається і форма **од-**. Форма **од-** закріпилася в деяких словах як єдина: *одвічний, неодмінний* та ін.⁶² За часів Б. Грінченка ще були вагання між цими двома формами, що й знайшло свій вияв у словнику М. Уманця і А. Спілки. Варто уваги, що, за нашими підрахунками, в ілюстративному матеріалі, який наводиться в словнику Б. Грінченка на слова з префіксом **від-(од-)**, є приблизно однакова кількість слів з формою **від-** і формою **од-** (порядку 400 на 400). Проте Б. Грінченко правильно помітив загальний напрям розвитку української літературної мови в цьому відношенні і незалежно від наявних у нього прикладів—люстрацій вмістив усі слова з паралельними формами **від-** і **од-** на літеру **В**. У цьому безперечно виявляється і певна тенденція до нормалізації української літературної мови.

У словнику Б. Грінченка відсутня частина матеріалу між словами **захищатися** і **зацаринський**. Нам вдалося знайти в Рукописному фонді Державної публічної бібліотеки АН УРСР у папці № I 34428(2) рукопис чорнової редакції цієї пропущеної частини словника Б. Грінченка (всього близько 100 словникових статей) і розкрити причину, чому вона випала при друкуванні словника.

Як відомо, в зошитах, які були зведені за алфавітом матеріали редакції журналу «Киевская стрина», було додержано так званого «ярижного» правопису і, відповідно, такого алфавітного порядку, в якому літера **ы** стояла наприкінці алфавіту. В даному випадку частина реєстру словника від «захылый» до «захыщатыся» була вміщена відповідно після слова «захурчаты». При редагуванні Б. Грінченко зробив після слова «захекатыся» перед словом «захид» позначку, що сюди, згідно з новою алфавітною системою, слід перенести слова від «захылый» до «захыщатыся» (всього 17 слів). При переписуванні чорнової редакції начисто переписувач, побачивши цю позначку, перегорнув, очевидно, кілька сторінок рукопису, на яких були вміщені слова від «захид» до «захурчаты», переписав слова від «захылый» до «захыщатыся», але вже не повернувся до попередніх пропущених сторінок, а продовжував переписувати далі, тобто після слова «захыщатыся» почав переписувати слова «зацарынський», «зацарюваты», «зацвенькаты» і т. д., як було в чорновій редакції словника. Дійсно, в чистовому рукописі словника, що зберігається в Рукописному фонді під № I 34429, слова «захид – захурчати» відсутні і, як показує нумерація сторінок чистового рукопису, їх там і не було. Отже, слова «захид – захурчати» випали вже при переписуванні словника.

---

⁶² Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. I, стор. 247.

Серед пропущених словникових статей особливо привертає увагу розробка значень дієслова «заходити», які разом з деякими фразеологічними зворотами наводяться в цій словниковій статті під 16 номерами.

Словник Б. Грінченка відразу ввійшов у науковий вжиток. Ним, зокрема, користувався О. Преображенський при укладанні свого «Этимологического словаря русского языка» (М., 1910 – 1914). По окремих статтях «Этимологического словаря русского языка» розкидано багато посилань на словник Б. Грінченка. Словник привернув до себе увагу В. І. Леніна. У «Зошитах з національного питання», складених у Кракові в 1912 р., В. І. Ленін нотує:

«Словарь укр[аинской] мовы (Б. Гринченко) (2000 стр[аниц] в 2 столбца). 1908 – 9. (Премия Акад[емии] наук)»⁶³.

Зробимо загальні висновки:

1. Словник Б. Грінченка являє собою найвизначніше досягнення дожовтневої української лексикографії. Завдяки роботі Б. Грінченка джерела словника були значно розширені, а реєстр його набагато зріс (з 49 до 68 тис. слів⁶⁴). У порівнянні з усіма попередніми українськими словниками словник Б. Грінченка має найбільший реєстр українських слів, що спирається на ґрунтовне опрацювання великої кількості фольклорних, етнографічних, лексикографічних і літературних джерел. Список джерел словника обіймає до 140 назв різних видань. Крім того, для словника були використані важливі рукописні матеріали.

2. Словник Б. Грінченка найбільш повно охоплює лексику південно-східного наріччя української мови, менше – південно-західного, зовсім мало – північного і карпатської групи говорів південно-західного наріччя. Це дало привід одному з рецензентів навіть назвати його словником південно-східного наріччя⁶⁵.

3. Оскільки словник Б. Грінченка широко використовує літературні джерела, а також найбільш повно охоплює лексику південно-східного наріччя, яке лягло в основу української літературної мови, він являє собою словник не тільки народної, а й літературної української мови.

4. Що ж до часових меж, то словник Б. Грінченка з достатньою повнотою охоплює лексику української мови першого етапу її розвитку – від Котляревського до Шевченка включно – і, в значній мірі, від Шевченка до 90-х років XIX ст. Останнє підтверджується

⁶³ Ленинский сборник, XXX, 1937, стор. 18.

⁶⁴ Предисловие, стор. XXIII і XXV.

Про характер і обсяг роботи Б. Грінченка над словником найкраще свідчить сам чорновий рукопис словника, в якому буквально немає жодного слова без виправлень і доповнень редактора. Про це говорять також, наприклад, такі записи Б. Грінченка: «З початку літери **Б** і кінчаючи словом *багачий* все написано наново», «Над **Д** додатків до 500 слів» (далі ще список на 196 слів), «**Е** в старій редакції мало одне слово *еге*», «**Є** – було 11 слів», «В старій редакції літери **Ф** не було взагалі» і т. д. (Рукописний фонд ДПБ АН УРСР, № I 34428).

⁶⁵ Див. ЛНВ, т. XLIX, 1910, стор. 693.

широким використанням матеріалів народної мови цього часу, а також безпосереднім або посереднім (обмежено, через інші словники) використанням творів письменників, що припадають на 60 – 80-і роки, зокрема творів І. С. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, М. Старицького, О. Пчілки, П. Куліша, С. Подолинського, М. Кропивницького, Я. Щоголева, Л. Глібова та ін..

5. Словник Б. Грінченка ввібрав у себе досвід, нагромаджений у попередніх українських словниках. Значний вплив справили на словник Б. Грінченка лексикографічні погляди російських учених і деякі визначні російські словникові праці.

6. Важливою рисою, що відзначає словник Б. Грінченка, є вміщення всіх слів з початковим **у-(в-)** на літеру **У** і з префіксом **від-(од-)** на літеру **В**.

7. Словник Б. Грінченка має ряд недоліків. Деякі з них стосуються самих настанов, відповідно до яких він укладався. Звичайно, як на основний недолік, вказується на той факт, що словник не відбив сучасного йому рівня розвитку української літературної мови. Це, дійсно, був великий недолік як з практичної, так і з наукової точки зору. Він пояснюється хибними теоретичними настановами упорядників, їх невірними поглядами на історію і шляхи дальшого розвитку української літературної мови. В значній мірі певними настановами упорядників пояснюється, як ми бачили, і нерівномірність опрацювання основних українських наріч. У наші часи, коли словник Б. Грінченка має значення переважно як найбільша збірка лексики української народної і літературної мови певного періоду її розвитку, на перший план виступає інший недолік словника: не завжди достатнє опрацювання використаних у словнику джерел, зокрема пропуск важливих слів народної і літературної мови, наявних у цих джерелах, і невикористання деяких важливих лексичних матеріалів, що стосуються цього періоду. В цілому ж словник Б. Грінченка був високо оцінений як сучасною йому критикою, так і пізніше. Російська Академія наук присудила йому другу премію М. Костомарова за кращий український словник. Акад. О. Шахматов у своїй рецензії писав, що всі вказані ним недоліки «не можуть перешкодити визнанню високих наукових якостей Словника. Ці якості безсумнівні: головні з них надійність і багатство поданого матеріалу, точна передача значень слів і різних їх відтінків»⁶⁶. «Славетним українським словникарем» справедливо назвав Б. Грінченка відповідальний редактор «Російсько-українського словника» 1948 р. акад. М. Я. Калинович⁶⁷.

---

⁶⁶ Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова, там же, стор. 222.

⁶⁷ Див. М. Я. Калинович, Новий російсько-український словник Академії наук УРСР, «Наукові записки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР», т. II – III, К., 1946, стор. 21.